

Végh Balázs Béla

Romániai német irodalom – kivándorolt irodalom

Fogalomtisztazás

■ A romániai német irodalom az 1989 előtti időszakban többféle besorolást kapott az össznémet irodalmi tudatban: kisebbségi irodalom (Minderheitenliteratur), regionális irodalom (Regionalliteratur), kis irodalom (Kleine Literatur). Ezek az elnevezések fontos aspektusait mutatják meg a romániai német irodalomnak, ugyanakkor megkerül másokat, amelyek szintén lényegesek lehetnének. Ezt az irodalmat kisebbségiként az első világháborút követően kezdik számon tartani a romániai magyar irodalomhoz hasonlóan. Az 1918 előtti regionális irodalmak (erdélyi szász, bánáti sváb és bukovinai német) egységesüléséből létrejövő irodalmat tekintették romániai német irodalomnak; közös fórumok, intézmények és a saját irodalmi tudat kialakulásának korszaka ez. A kis irodalom fogalma prágai ihletésű, képviselője Franz Kafka. G. Deleuze és F. Guattari meghatározása szerint „olyan kisebbség irodalma, amely valamely nagyobb nyelvet szolgál ki”. Jellemzője a nyelvi szegénység és a folyamatosan apadó szókincs. Ezt csupán egyedi példákra és bizonyos aspektusokra lehet alkalmazni a romániai német irodalomban, amennyiben önálló nyelvi szigetként identitáskonstrukcióiban a német irodalmi nyelv őrzése nyilvánul meg. Ennek a törekvésnek az eredményeként gondosan stilizált szövegek keletkeztek.

A „német irodalom Romániában” vagy a „romániai német irodalom” kifejezések kettős identitástartalmat rejtnek: egyrészt a német irodalomhoz, másrészt egy konkrét földrajzi tájhoz való tartozását. Mindez sajátos irodalomfejlődést eredményez, meghatározva kettős identitását, illetve helyzetűdatát, továbbá alkalmat ad regionális, régiók közötti, valamint interkulturális és etnikumok közötti tartalmak megjelenítésére is. Ez az irodalomfogalom a hetvenes évekkkel kezdődő kivándorlást követően, a németül írók létszámának csökkenésével felemás tartalmúvá vált. Az NSZK-ba áttelepülő és ott létrejövő kivándorolt német irodalom továbbviszi az

erdélyi és a bánáti helyzetűdatot és tematikát. Ugyanakkor kifejlődött egy másik jelenség is: a romániai német írók igyekeztek betagozódni a német kontextusú bevándorlóirodalomba, amely egyre inkább pozícióhoz jutott az országos irodalmi életben. Hogy ez megvalósulhasson, a Romániából származó írók legtöbbször elutasította a származásukra utaló olyanszerű besorolást, mint romániai vagy bevándorolt író. Helyette a saját imázshoz való jogot követelték maguknak, ezt nyomatékosabbnak találták, mint a sokszor felületes kulturális, regionális vagy etnikai besorolást.

Az 1989-es kelet-európai változásokat követően jelentősen megélnékült a német irodalomtudomány érdeklődése a német irodalom regionális jelenségei iránt. Ezzel a gesztussal új értékdimenziókhöz jutott a külföldi német irodalom, megtörtént a rég esedékes rangsorolása is: „ötödik német irodalom” (ti. a nyugatnémet, a keletnémet, az osztrák és a svájci német irodalomhoz sorakoztatva), de használatos a „regionális irodalom” kifejezés is. A témával foglalkozó könyvek, kutatások és tudományos tanácskozások sokasága jelezte az érdeklődés intenzitását. A kelet-európai kommunizmus bukásával lehetőség nyílt a közép-kelet- és délkelet-európai német irodalmak tanulmányozására, megindult az együttműködés a keleti régiók germanisztikai központjaival: Krakkóval, Wrocławval, Prágával, Pozsonnyal, Ceské Budejovicével, Eperjessel, Bukaresttel, Nagyszombennel, Kolozsvárral, Brassóval, Temesvárral, Zágrábbal és másokkal. Addig nem volt lehetőség valóságfeltáró és objektivitásra törekvő tudományos munkára, elzárták a kutatások elől a romániai, a csehszlovákiai és a jugoszláviai archívumokat, hagyatékot, könyv- és folyóirat-gyűjteményeket. A grazi Karl Franzeus Egyetem Germanisztikai Intézete, különösen pedig a müncheni Südostdeutsches Kulturwerk 1990 óta folyamatosan szervez tevékenységeket ebben a témakörben. A témán belül állandó figyelemmel kíséri az írott média a romániai német irodalommal kapcsola-

tos eseményeket: a Südostdeutsches Vierteljahrsblatter, a Neue Literatur, az Allgemeine Deutsche Zeitung für Rumänien, a Neue Banater Zeitung és a Karpathen Rundschau. Mára közülük több el is tűnt a médiapiacról.

Összeállításunkban a felsorolt kiadványokban megjelent fontosabb tanulmányokat, ismertetéseket használtuk fel választott témánk bemutatására, ezeket külön is megjelölve a könyvszetről szóló fejezetünkben. A teljesség igénye nélkül négy témakörben villantjuk fel a romániai német irodalmat érintő kérdéskört: az első a fogalomtisztaítás; a második a Romániában eltöltött utolsó évtizedekkel foglalkozik, kiemelve az *Aktionsgruppe Banat* írói csoportosulás tevékenységét; a harmadik a romániai német szerzők kivándorlását és beilleszkedését követi nyomon, és a negyedik a továbbélési kísérletekről szól.

Utolsó évtizedek Romániában

A hetvenes, de leginkább a nyolcvanas években a romániai német íróknak meg kellett küzdeniük a nyelv hatásközegének fokozatos leépülésével, nem volt teljes értékű nyelvi eszközüik valóságmodellezési kísérletezéseikhez, és a fennmaradó rész nem volt elegendő a romániai valóság művészi megformálásához. Ehhez társult még az is, hogy a művészi kifejezés a diktatúra kényszere alá került; ha valaki nyelvileg képes lett volna is rá, a cenzúra miatt nem mondhatta el, amit akart. Mindez sokkal egyszerűbb volt a nagyközönség számára, amely a nyelvet mindennapi kommunikációs eszközként használta, nem élettartalmak kifejezésére. Általában az állampolgárok gyorsabban és gondtalanabban illeszkedtek be a változó társadalmi helyzetbe, mindennapi előmenetelük és tudatállapotuk inkább szociális, és kevésbé nemzeti jellegű volt. Az államnyelv felvétele biztosította számukra a társadalmi beilleszkedést, a tovább- és túlélést, az adott körülmények között egyébként sem volt egyéb alternatíva, legalábbis a kivándorlásig. Az erre irányuló elhatározás csak később, a hetvenes évek második felében és a nyolcvanas években születik meg, amikor az addigiakhoz hozzáadódik a katasztrofális gazdasági helyzet, legvégül a diktatúrára épülő hatalom is, amely a nyilvánosságot és a magánélet legrejtettebb zugait is áthatotta.

Kérdések egész sorozata merül fel a korszakkal kapcsolatban. Hogyan alkothatott az irodalmár diktatúra idején? Hogyan fejezhette ki a német nyelv a romániai társadalmi valóságot? Hogyan hatott a diktatúra a szép-irodalomra? A hetvenes évek elején felrémlett a nyitás és a liberalizálódás reménye, de ez hamarosan illúzióknak bizonyult. Bizonyíték rá a temesvári *Aktionsgruppe Banat* 1975-ös betiltása. A csoport tagjai és szimpatizán-

sai (főleg a fiatalabb nemzedékhez tartozók) másként és főleg szabadon akartak írni. Rájöttek arra, hogy a többfunkciójú nyelv sokkal erősebb tényező, mint egyéb lehetséges művészi eszköz, fegyvermezeibbe és eszközszerűbbé tehető. Ennek eredményeként létrejön egy „szoros viszony a nyelvvel, az egyetlen, amihez a szerző folyamodhat, egyetlen szellemi küzdelemre és revánsra alkalmas eszköz” (Gerhardt Csejka). További nehézséget jelentett még a témaválasztás is. Lépten-nyomon felmerült a kérdés, kifejezhető-e a romániai összekuszált valóság a német irodalmi nyelv logikus mondataival és világos szerkezetével. Néhányan esélyt látnak abban, hogy német anyanyelvű romániai íróként átfogóbb életvalóságot közvetíthetnek. Mások anélkül részesítik előnyben a romániai németek sajátos helyzetét, hogy a teljes társadalmi kontextusból kiragadnák a választott témát. Ilyen körülmények és dilemmahelyzetek között szinte lehetetlenné vált a teljes írói szabadság, erre gondolva határozza meg ennek az irodalomnak a perspektíváit Franz Hodjak: „a romániai német irodalom csak román útlevelel érhet európai szintre”. Ehhez pedig vízumra van szüksége, amíg megkapja, kényszerhelyzetben létezhet, vagy fiókba kerül. A rendszer mindent beszűkítő hatalma annyira korlátozta a társadalmi elvárások, az egyéni megnyilvánulások és a művészi kifejezés szabad terét, hogy már csak a legcsekélyebb lehetőségek maradtak a művészi önállóság gyakorlására. Az alkotók kénytelenek felismerni, hogy az állami totalitarizmusban a művészet nem versenyezhet a politikai diktatúrával. Herta Müller ezt így fogalmazza meg: „Azzal, hogy kivándoroltunk, mindent feladtunk. Beláttuk, hogy semmit sem tudunk megváltoztatni, értelmetlenekké váltunk, semmit sem tehettünk. Ez természetesen szomorú mérleg.”

Az utolsó két évtizedben a lírai műfajok domináltak a regénnyel és a rövid prózával szemben. Dráma egy sem íródott. Az 1989 őszén Marburgban megtartott irodalmi tanácskozáson érvekkel támasztják alá ezt a megállapítást; a műfajbéli szegényedés oka a mindennapi nyelvhasználatban keresendő, a nyilvános beszéd hiánya nem kedvez a prózai műfajoknak. A romániai valóság elsősorban román nyelven fogalmazható meg. „A hétköznapi nyelvvel az idegen nyelvű szövegek versenyeznek egymással, interferenciás jelenségek diadalmaskodnak, a román hivatali nyelv szavai szűrődnek a német nyelvhasználatba, vegyes rétegnyelvek keletkeznek ingázás közben, üzemekben vagy iskolaudvarokon” (Peter Motzan). A másik ok az identitásvesztésben és -cserében keresendő, mindkettő általános jelenséggé vált az utolsó két évtizedben. Pótolhatat-

lanná vált a romániai német történelmi tudat és nemzetiségi műveltség, folyamatos hiánya egyáltalán nem kedvez a regényirodalomnak, sem a szerzői, sem pedig a befogadói oldalon. Ezzel magyarázható, hogy sokan a rövidpróza műfaját választják, például Herta Müller és Richard Wagner. A líra tartalmas, szimbolikus nyelve, jól kidolgozott trópusai esélyt biztosítanak a cenzúrával szemben. Adott körülmények között a rövid terjedelmű líra terjeszthető leghatékonyabban a nyilvánosság felé. Hasonló a helyzet a rövidprózával is. Mindez a korabeli közlési viszonyokhoz történő alkalmazkodásként is felfogható. Az otthon rövidprózát író szerzők kivándorlásukat követően áttérnek a regényre.

Stefan Sienerthnek, a délkelet-európai német kisebbségi irodalmak jeles kutatójának általános észrevételei szintén találóak a romániai német irodalomra. Szerinte a vidékiségből és a szigethelyzetből fakadó nyelvi érzékenység jellemző erre az irodalomra, ez a típus a provinciális-regionális nyelvi idiómákból építkezik, ugyanakkor ez a helyzet biztosít egyediséget a lírikusok képeinek, az epikusok pedig a változatos emberi sorsokat, kultúrákat és identitásokat tekinthetik műveik nyersanyagának. A falvak és a városok mikrokozmoszában látatják az emberi szenvedélyeket és konfliktusokat, a történelmi és politikai viszonyhálózatokat, és rajzolják meg ezzel a háttérrel a lírikusok költői képeikben valóságű és eleven portréikat. Továbbá nagy figyelmet szentelnek a rendelkezésükre álló tapasztalati világ művészi modellezésének. Az epikában sokat számít a szerkezet és a megformálás kérdésköre, a lírában a nyelvi és a stílus-elemek használata. Ennek az irodalomnak sajátos jegyei vannak: a nemzedékhez való tartozás tudata, az időszerezésre és a poétikai minőségre való törekvés. Egyesek előnyben részesítik a valóság hagyományos lírai és epikai manírban történő bemutatását, a bevált és időtálló diskurzusokra esküdve. Mások igyekeznek új formákkal kísérletezni, kétségbe vonva a megszokott motívumok létjogosultságát, és tudatosan eltávolodnak az irodalmi hagyományoktól, megpróbálnak valóságlátásukhoz kevésbé konvencionális, inkább hatásos és merész művészi eszközökkel élni. Teszik ezt kisebb-nagyobb sikerrel, sokan kivándorlásuk után is elszármazási régiójuk élményeit dolgozzák fel, bár ezzel nem vonzzák különösen a német olvasókat. Irodalmi beilleszkedésüket kezdetben a peremlét és a régiós elvárások egyszerre befolyásolják. Később egyesek közülük saját művészi utat találnak, fokozatosan eltávolodva az elveszett szülőföld példaképeitől; a lírikusok Adam Müller-Guttenbrunnától, akinek romantikus-érzelmes költészete évtizedekre meghatá-

rozta a romániai német irodalom elváráshorizontját, az alkotásban és a befogadásban egyaránt.

Nem mindegyik romániai német szerző tekintette alternatívának a kivándorlást a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején: Joachim Wittstock, Franz Hodjak, Richard Wagner, Werner Söllner, Herta Müller, Karin Gündisch egyelőre a maradás és a kiválás mellett döntött, és megpróbálta az ország egyre kétségbeesőbb állapotát leírni. Ellenállóknak tekintették önmagukat az egyre erősödő despota rezsimmel szemben, amely nem csupán a nemzeti kisebbségeket fosztotta meg identitásuktól és fenyegette asszimilációval, de a legelemibb emberi jogokat is lábbal tiporta. Műveik ellenállás-irodalomnak számítottak, ez leginkább Franz Hodjak, Werner Söllner és az Aktionsgruppe Banat (és vezető egyéniségei, Richard Wagner és Herta Müller) szövegeiből olvasható ki. Bennük rejtjelezve, nemritkán megdöbbenő nyíltsággal bukkannak elő a romániai társadalomnak a szörnyű és buta diktatúra által elfedett fogyatékségei és viselkedésmódjai. A Romániában maradt szerzők szövegei azt bizonyítják, hogy kilátástalan helyzetben is „meg lehet írni azt, ami fáj” (Goethe). Anemone Latzina az elválás fájalmát költői formával győzi le, Franz Hodjak kitart a fantázia és az akasztófahumor mellett, Joachim Wittstock a történelem tanulmányozásából merít erőt a túléléshez, Roland Kirsch lejegyzí a traumákat, és az írásban talál megerősítést. Szövegeikben újraélhető ennek az irodalomnak a lassú halála. A romániai német írók számára a formára való eszmélést mindig megelőzte az a kérdés, hogyan uralható a téma, amiről íni akarnak.

Az Aktionsgruppe Banat fiatal temesvári német költők és prózaírók 1972 tavaszán létrehozott csoportosulása, mely a Nicolaus Lenau gimnázium irodalomköréből fejlődött ki. Alapítói: Richard Wagner, Rolf Bossert, Johann Lippet, William Totok, Erns Wichner. Meghívottak: Anemone Latzina, Werner Söllner, Hertha Müller. Egyik alapító tagjuk, Richard Wagner így fogalmazza meg szándékukat: „Irodalmunk kísérlet arra, hogy a vidék ölelését és vele egyidejűleg a kommunista tiltást legyőzze.” A korszak nyitáspolitikájában bízva fogalmaznak így. Kétségtelenül új hang ez abban a korban, a merész újítás és az előítéletek nélküli gondolkodás szép-irodalmi ígérete. Három összeállítással lépnek a nyilvánosság elé fórumukban, a bukaresti *Neue Literaturban*. Először 1972 novemberében: *Übungen für Gleichgültige (Gyakorlatok közömbösek számára)*, másodszer 1973 júliusában: *Welt ins Haus. Neue Texte aus Banat (Világot a házba. Új szövegek a Bánáttól)*, harmadszor 1974 áprilisában: *Wire Wegbereiter (Mi úttörők)*, sokatmondó

címekkel. A hatalom folyamatos megfigyelés alatt tartja őket a titkosszolgálaton keresztül, végül 1975-ben megszünteti a tevékenységüket. Letartóztatások és eltiltások teszik lehetetlenné a megjelenésüket. Utólag más feltételek mellett és megváltozott névvel (Adam Müller-Guttenbrunn Kör) tevékenykednek még 1982-től, de már nem a régi elhatározással és programmal.

Az első, 1972-es összeállítás Anton Sterbling bevezetőjével jelent meg, aki jónak lát eligazítást mellékelni a közölt szövegekhez. Ezzel párbeszédet kezdeményez az olvasóval, felhívást az együtt gondolkodásra, az ítéletalkotásra és az állásfoglalásra. Véleménye szerint a közölt szövegek lehetőséget adnak a kételkedésre, a felülvizsgálatokra, az összehasonlításra, az érvelésre és az ellentmondásra. Szerkesztői-szerzői szándék, hogy az olvasót a passzivitás állapotából aktivitásba hozzák, nem csupán szépirodalmi vonatkozásban, hanem helyzetükből kiindulva szembesítsék őket a társadalmuk valóságával. Ebben a közvetlenül fogalmazó szerkesztői üzenetben két dolgot is felfedezhetünk. Egyrészt megsejteti a korabeli pártideológia kritikai gondolkodást szorgalmazó programját, benne látja a központi vezetés a múlt hibáinak meghaladását és az új gondolkodási irány lehetőségét. Másrészt felismerhető benne az irodalomhoz való másfajta viszony, amelyet a csoport tagjai Walter Benjamin és Bertolt Brecht nyomán szorgalmaznak tetteikben és szövegeikben. Walter Benjamin például *Der Autor als Produzent (Az író mint termelő)* című tanulmányában a társadalmilag és politikailag elkötelezett irodalom szükségességét taglalja. Az irodalomnak hasonló társadalmat megváltoztató szerepét szorgalmazta a bánáti csoport is. Ernst Wichner ezt így vonatkoztatja magukra: „Újra kellett kezdenünk, és nekünk kellett újrakezdenünk a romániai német irodalmat.” Richard Wagner ezt a gondolatot tágabb perspektívába helyezve ismételte meg egy 1989-es visszaemlékezésében: „Olyan időszaki irodalmat akartunk művelni, amely összemérhető a kortárs német irodalommal.” A csoport tagjai nem kerülhették meg a korszak irodalmi tudatának egyik kulcsfogalmát, az elkötelezettséget (Engagement). A hozzá való viszonyulásukat egy 1973-as temesvári kerekasztal-beszélgetés alkalmával tisztázták, Richard Wagner a kötelező társadalmi elkötelezettség mellett a brechti szellemiség jegyében még az esztétikai elkötelezettséget is feltételül szabja az irodalmi megújulásban: „Személyesen a lírikus elkötelezettségét abban a kísérletében látom, hogy a közélet kérdéseire válaszokat találjon. A világgal szembeni magatartásának előfeltétele a kérdező, nem a hívóé. A társadalmi elkötelezettség

esztétikait is feltételez.” Az Aktionsgruppe Banat mint kollektív szerző nem hagyott hátra maradandó értékű műveket, tagjai nem az örökkévalóságnak alkottak. Szövegeik inkább kísérletek, próbálkozások és egy önálló irodalmi út dokumentumai.

Ez az irodalom sajátos viszonyba kerül társadalmi környezetével, a bánáti, illetve a romániai német irodalom nem „tág mező”, viszonylag könnyen áttekinthető. Amíg a többi négy német irodalom polgári hagyományokban gyökerezik, és „örökösként” határozza meg önmagát, a bánáti (erdélyi) szerzők paraszti kultúrából fejlődtek ki. Ezzel magyarázható elképesztően egyszerű és pontos nyelvük, mellyel szkeptikusan viszonyulnak környezetük nyelvhasználatához, a bánáti falvak sváb nyelvvaltozatához, valamint az iskola és a médiumok köznyelvéhez. Hogy egy apró önszerveződésből, ilyen jelentős írók kerültek ki, azt gondolhatnók, olyan légkör jellemezte a hetvenes évek Romániáját, amelyben tehetségek fejlődhetnek ki. Ám téves következtetés lenne azt mondani, hogy minden jó irodalom a diktatúra terméke. Ezt a provokatív kijelentést Joachim Fieber fogalmazta meg a már említett marburgi értekezleten. Werner Söllner mondott neki ellent: ez az irodalom a diktatúra által elszalasztott melléktermék volt, mint egykor a náci korszak szennyirodalma. A fiatal szerzők, akiknek életéből kimaradt a kommunizmus Sztálin és Ceaușescu uralta korszaka, szabadon nyilatkozhattak meg, ösztönözve érezték magukat a „színeket bevallani” és az „érvényes rendet” megkérdőjelezni. Szerencséjükre indulásukkor kevésbé idős lektorok tevékenykedtek a kiadóknál és a folyóiratok szerkesztőségeiben. Három meglévő irányba tájékozódhattak: pártos elkötelezettség, szülőföldlira és epigonizmus. Kényelmesen be tudtak volna illeszkedni valamelyik táborba, mégis új utat választottak; kényszerhelyzetben tanultak meg írni úgy, hogy a cenzúrának is megfeleljenek, és engedményeket se tegyenek. Az Aktionsgruppe, valamint Klaus Hensel és Werner Söllner rövidprózájában a „közlő és a játékos impulzusok” harmonikusan egészítik ki egymást. A poétikai hatást nem rombolja a politikai-közéleti szándék, a mögöttes tartalmú szójátékok és játékos trópusok megőrzik befogadókra tett hatásukat. A hetvenes évek végén és a nyolcvanas években keletkezett hosszúversekben jelentkező másfajta attitűdöt (jellemzője az életrajz, önéletrajz, portré, önreflexió és önmegnyilatkozás) Annemarie Schuller 1979-ben „elkötelezett szubjektivitásként” (engagierte Subjektivität) értékelte, mások „új szubjektivitásként” (neue Innerlichkeit). A korabeli össznémet irodalmi tudat nem tartotta számon az elkötelezettség fogalmát, megmarad kelet-európai sajátosságnak. Ezt a fogalmat tovább taglalja Emmerich

Reichrath az 1984-ben megjelent *Reflexe II.* című antológia előszavában: „Bizonyos jó értelemben vett, de valamelyest általános és elvont elkötelezettség helyett, amely az olvasó beavatottságával is számol, a »mi« helyében az egyén, a rendszerben és elméletekben gondolkodás helyében a saját szubjektum lesz a megtapasztalt valóság szűrője, és a poentírozott, gyakran aforisztikusra kihagyott rövidvers helyébe az elmesélő-leíró és reflektáló hosszúvers lép.” Johann Lippert *biographie...* című szövege pontos megfigyelésével erősebben hatott, mint a kortárs nyugatnémet írók érzelmre irányuló önéletrajzai. William Totok, Werner Söllner és Franz Hodjak hosszúversei, a bennük megőrzött mindennapi nyelv lezser tónusával látszólag banális tapasztalatokat közvetítettek, ugyanakkor a léthelyzet kilátástalanságát, reménytelenségét is érzékeltették. Klaus F. Schneider debütáló verseivel a „tökéletlenség bátorságát” közvetíti, melankóliájukkal egy népcsoport végső időszakának dokumentumai is. Harta Müller *Niederungen* című prózakötete, mely nem a román cenzúra, hanem a nyugat-berlini kiadó lektora ollójának esett áldozatul, poétikai intenzitása miatt alig élvezhető. A bánáti falu kimerevített képei: a hőemberek „erőszakot sugárzó szemekkel”, a lázas jegenyék sárgasága, az „arc nélküli, elcsontosodott, fejkendős”, magukra hagyott öregasszonyok beivódtak az olvasói emlékezetbe.

Beilleszkedés Németországban

A kialakult külső és belső kényszernek nem lehetett sokáig ellenállni, sokan a legjobbak közül kivándoroltak. Így oszlott fel az Aktionsgruppe Banat és vele együtt a romániai német irodalom. A csoportot összetartó és tagjainak szövegeit meghatározó külső nyomás megszűntével elemeire, tagjaira bomlott az írói csoportosulás. Többször felmerült a kérdés, hogyan fejlődtek tovább az egyes szerzők a kivándorlást követően. Richard Wagner szerint ezt a kérdést nem maguknak a szerzőknek, hanem az újabb művek ismeretében a kritikusoknak és az olvasóknak kell feltenniük, majd megválaszolniuk. Legtöbben továbbra is írtak, jóllehet a rendszerváltást megelőző években alig érdeklődött irántuk a közvélemény, inkább baráti körben tevékenykedtek. Németországban viszont nem alkottak a hazaihoz hasonló írói csoportosulást, hanem „szokványos német szerzők lettek” (Werner Söllner), ami nem zárta ki, hogy a Wichner- és Henselféle tiltakozás ellenére ne bevándorlókként tekintsenek rájuk továbbra is a kiadók és a sajtótermékek.

A hazai szellemi-lelki és területi viszonyokból történő kiszakadás és az új életkörülmények gyökeres változást eredményeztek. Mindegyik szerző alapvető szükséglet-

ként élte meg, hogy olyan irodalmi közegbe illeszkedhessen, amelyhez anyanyelvüknek köszönhetően már származási országukban is hozzátartozónak érezhették magukat. Teljesen mindegy, milyen kezdeti nehézségekkel küszködtek megérkezésükkor, az országcsere életminőségbeli gazdagodásként és írói egzisztenciájuk esélybeli növekedéseként élték meg. Mindez azért is lehetett így, mert a szerzők nagyobb hányada olyan időszakban vándorolt ki, amikor szülőhazájukban a legvadabb megszorító intézkedések és egyre inkább ellehetetlenítő körülmények uralkodtak. Áttelepülésüket felszabadulásnak érezték: egy hermetikusan zárt társadalmi rendszerből egy nyílt társadalomba kerültek. Kényszerhelyzetben felnőve sokkal jobban tudták értékelni és saját előnyükre felhasználni az ajándékba kapott szabadságot. Viszont nem volt könnyű betörniük a telítődött nyugatnémet könyvpiacra; korábban csak kevés művük tudott kikerülni valamelyik Románián túli befogadói közegbe. További nehézségekkel járt a kortárs német irodalom kanonizált szerzőinek rendjébe való bejutás; csupán néhányuknak sikerült. Ehhez még az is hozzáadódott, hogy a kommunista rendszerben ellenállóknak vagy rendbontóknak számító szerzők a nyugati kollégáktól eltérő, valamilyen központi státust töltöttek be a romániai irodalmi és közéletben, most pedig meg kellett tanulniuk, milyen a peremlét. Meg kellett tanulniuk, hogy egy demokratikus kommunikációs közegben nagyobb befolyással bíró értéket képvisel az irodalom, mint az egykori kommunista társadalomban. A diktatórikus mechanizmusok által uralt Kelet-Európában ahhoz a réteghez tartoztak, amelynek a minden irányból elrendelt hallgatáson túl volt lehetősége arra, hogy poétikai eszközökkel rejtjeleves igazságokat is kifejezhessen, üzenhessen az olvasónak a szocialista életforma visszásságairól.

A Németországban keletkezett szövegek témái még az egykori hazában gyökereznek. Ez egyfajta alkotáskényszerrel magyarázható, azzal a lehetetlen helyzettel, hogy képtelenek túllátni a megszokott tapasztalati horizonton és új témák felé tájékozódni, de sarkallja őket a vágy is, hogy szépirodalmi formában szembesüljenek a múlttal. Egész sor változatos témájú regény és elbeszélés születik: diktatúraélmény, az otthon elvesztése, újrakezdés és ideiglenesség a migrációban. Megemlítendő Ingmar Brantsch, Franz Heinz, Franz Hodjak, Johann Lippert, Herta Müller, Dieter Roth, Dieter Schlesak, Richard Wagner regényei és elbeszélései. Ezek többek között a nagyobb lélegzetű elbeszélésformák rehabilitációi az egykori cenzúra hosszabb kényszeridőszakát követően, melyben elbeszéléstechnikailag rejtett üzenetek, a va-

lóság egyes mozzanatainak szelektív bemutatására szorítottak. Hans Bergel, Andreas Birkner, Paul Schuster, Walter Gottfried Seidner, Eginald Schlattner, Erwin és Joachim Wittstock továbbviszik a metaforikus elbeszélést, annak további érvényességét bizonyítva. Ők a németek romániai létének teljes felszámolását követően mutatták fel történelmi múltjukat.

A kivándorlást követően számos Romániára fókuszáló esszé- és emlékezéskötet jelent meg, például William Totok *Die Zwänge der Erinnerung* (Az emlékezés kényszere, 1988), Richard Wagner-Helmut Frauendorf: *Der Sturz der Tyrannen. Rumänien und das Ende der Diktatur* (A zsarnokok bukása. Románia és a diktatúra vége, 1990), Richard Wagner *Sonderweg Rumänien. Bericht aus einem Entwicklungsland* (Különút Románia. Jelentés egy fejlődő országból, 1991). Franz Hodjak aforizmái és jegyzetei napló formájában jelentek meg: *Was wäre schon ein Unglück ohne Worte* (Milyen szerencsétlenség is történhetne szavak nélkül, 2006). Herta Müller esszékötetei kompromisszumok nélkül szembesítenek a romániai valósággal 1989 előtt és azt követően is, de a német társadalom problematikus jelenségeivel is: *Der Teufel sitzt im Spiegel* (Ördög a tükörben, 1991); *In der Falle* (Csapdában, 1996); *Der Fremde Blick oder Das Leben ist ein Furz in der Laterne* (Az idegen tekintet avagy az élet fing a lámpában, 1999); *Der König verneigt sich und tötet* (A király meghajol és gyilkol, 2003); *Cristina und ihre Attrappe: oder Was (nicht) in den Akten der Securitate steht* (Cristina és az ő csapdája: vagy ami (nem) található meg a Securitate irataiban, 2009); *Immer derselbe Schnee und immer derselbe Onkel* (Mindig ugyanaz a hó és mindig ugyanaz a nagybácsi, 2011). A romániai német szerzők szépirodalmi megérkezése Németországban összefügg a könyvpiacra való beilleszkedésükkel, amely tőlük a központosított és önkényesen működő diktatúra által befolyásolt élet bemutatását várta el. Szükségessé vált számukra az írói szerep átértékelése, valamint az elemző szembesülés az eddig gyakorolt irodalmi kifejezésforma érvényességével. A mindenütt jelen lévő cenzúra hatása alatt született mozgósító szövegeket fel kellett cserélni egy ékezebb stílussal. Azzal a céllal, hogy elnyerjék annak a többnyire érdektelen olvasóközönségnek a megértését, amelynek hiányos előzetes ismeretei vannak a szerzőknek a társadalmi háttéréről, bár német anyanyelvűek, de a keleti blokkból érkeztek.

Szemponctunkból relevánsak még ennek az irodalomnak a recepciójában beállt változások, így Hans Bergel és nemzedéktársaié, akik hosszú börtönveket szenvedtek el Romániában. A hetvenes évek elején Németor-

szágba érkezve nehezen találták meg a hangot és az elbeszélő formát a diktatúra visszasságainak közvetítéséhez. Bergel regénye (*Der Tanz in Ketten – Tánc gúzsba kötve*) csak megírása után két évvel jelenhetett meg, miután több tekintélyes kiadó is elutasította, a „túl szabadon kitalált” horrorisztikus téma miatt. A nyolcvanas években viszont már más szemszögből ítélték meg a keleti blokkot; az újságok és a kiadók a megdöbbentő romániai politikai és gazdasági helyzet ábrázolásában kedvező üzleti lehetőséget láttak, és a kivándorolt romániai német szerzőknek közlési teret biztosítottak. A német könyvpiacra elért szerény sikerét követően Herta Müller 2009-es Nobel-díja keltette fel a nagyközönség figyelmét a peremlét irodalma iránt. Így is kevés szerző sikeréről beszélhetünk a német könyvpiacra. Manapság pedig a migránsok, a „notórius határátlépők” vonják magukra az olvasóközönség figyelmét, ebből talán profitálhat a kivándorolt romániai német irodalom is.

Az 1999-ben megnyílt Securitate-archívum tisztázó vitákra adott lehetőséget a kivándorolt személyeknek. Az együttműködő és a megfigyelt személyek (különösen az Aktionsgruppe Banat tagjai) közötti viták a németországi nyilvánosság előtt történtek. Herta Müller és egykori bánáti nemzedéktársai (Johann Lippert, Anton Sterbling, William Totok, Richard Wagner, Ernst Wickner) szorgalmazták a romániai közélet és magánélet megfigyelőinek a megnevezését. 2009-től a sokak által olvasott *Frankfurter Allgemeine Zeitung*ban és a *Süddeutsche Zeitung*ban hoztak nyilvánosságra eseteket. Ebben az évben két témába vágó könyvet is megjelentettek: Johann Lippert: *Das Leben einer Akte. Chronologie einer Bepitzelung durch die Securitate* (Egy iratcsomó élete. A Securitate megfigyelési kronológiája) és Herta Müller: *Christina und ihre Attrappe: oder Was (nicht) in den Akten der Securitate steht*. (Cristina és az ő csapdája: vagy ami (nem) található meg a Securitate irataiban). Ezek mellett több tanácskozást is tartottak a megszerzett dokumentumokról, és erkölcsi kérdéseket vitáltak meg az együttműködés, a tettes és/vagy áldozat témakörében. Ezekről beszámol a németek romániai sajtó fóruma, az *Allgemeine Deutsche Zeitung für Rumänien* is. Ezeknek a vitáknak szemléletváltó hozadéka volt a romániai német irodalomnak és szerzőinek a megítélésében. A háború utáni korszak irodalmának kutatását a totalitarizmushoz való viszony határozza meg, az emberi magatartások és viselkedési formák differenciált és érzékeny bemutatására törekedtek olyan társadalomban, amely korlátozta az emberi és alkotói szabadságot, és szigorúan felügyelt kultúrát működtetett. A romániai német írók megítélésében

döntő szempontnak számít, hogy valaki milyen magas pártfunkciót vagy fontos társadalmi-politikai pozíciót töltött be, így egyszerre lehetett a rezsim protezsáltja, és szolgálhatta a német irodalom ügyét is. Az irodalmi szövegek megítélésében meghatározóvá vált szerzőik irodalmon kívüli tevékenysége, a korabeli mindennapok dilemmái, a társadalom szerkezeti felépítése, melyet egyformán és kollektíven ítélt meg, a kutatók véleménye szerint az igazi értékeket csak bonyolult kerülőutakon és ideológiával telített kulcsszavak kicserélésével lehetett megsejtenni. Megerősítést nyert, hogy a szépirodalmi szöveg más módon kódolja az információkat, mint a történelmi vagy a tudomány-népszerűsítő értekezés. Információkat továbbít, szövegtrópusokba csomagolja, és jogot formál az egyes valóságaspektusok szubjektív közvetítésére, szabad teret biztosít az érzéseknek, valamint a váratlan ellentmondó tapasztalatoknak.

Az elhúzódo vitáknak további fontos hozadéka a beilleszkedőfélben lévő kivándorolt irodalom számára annak az alkotásbeli evidenciának az elfogadása, hogy az irodalmi megújulások mindig a személyesnek, az egyéninek a kifejeződései. Ugyanakkor erősen kísérti az alkotókat a hagyomány is, a kisebbségi irodalmi tudat, amely közösségközpontú, alternatív látásmódot közvetít egy történelmi helyzetről, miközben saját identitáskonceptiókat is. Ezek nem csupán a többségi nemzet kollektív tudatától térnek el, hanem az államilag ellenőrzött hivatalos történelemírástól is, amely tankönyvek és számos médiatermékek révén talál utat a fejekbe. A nemzeti állam által befolyásolt történelempolitika alaposan átformálta a többség és a kisebbség ön- és idegenképét, részint katasztrofális következményekkel a közöttük lévő viszonyra. Így a romániai német irodalom szövegeit esztétikai és információs vonatkozásain túl még egymást keresztező kultúrák aspektusaiként is szemlélnünk kell, ekként lehetőséget nyújtanak a jobb önmegismeréshez, illetve mások megismeréséhez. Az így létrejövő alternatív történelem- és társadalomismeret, mások történelemelemzése, több valóságváltozat érvényességének az elismerése ideális esetben elfogadó identitáshoz vezet, kivezető úthoz a nemzeti emlékezetkultúra szorításából egy kevésbé konfliktusos társadalom felé.

Továbbélési kísérletek Romániában

1989-et követően csupán néhány németül író szerző tevékenykedik már Romániában: Hans Liebhardt, Carmen Puchianu, Eginald Schlattner, Walter Gottfried Seidner, Balthazar Waitz és Joachim Wittstock. Könyveiket az újonnan alakult kiadóknál jelentetik meg: a bu-

karesti ADZ Kiadónál, a nagyszebeni Hora és Honterus kiadóknál, a temesvári Cosmopolitan Art Verlagnál és a brassói Aldusnál. Ezenkívül német és osztrák kiadóknál is jelentkeztek. Eredeti irodalmi kísérletnek számít a Stafette irodalmi kör, a németül író fiatal szerzők 1992-ben alakított csoportosulása Temesváron. A város és a régió irodalmi hagyománya (Aktionsgruppe Banat és az Adam Müller-Guttenbrunn Kör) folytatóinak vallják önmagukat. Figyelemre méltó ennek a körnek az inter- és transzkulturális jellege, utalva a többetnikumú környezetre és a még működő német nyelvű oktatásra: a szerzők többsége nem német származású, de tanulmányaik és a régió sajátos hagyománya miatt esett a választásuk a német irodalmi nyelvre: Annemone Podlipny Hehn, Henrike Bradiceanu-Persem, Lorette Bradiceanu-Persem, Robert Tari, Lucian Varsandan. Az általuk művelt irodalmi műfajok viszonylag változatosak: vers, esszé, irodalom- és műkritika. Egyelőre nem érték el azt a színvonalat, amelyet elődeik képviseltek, szövegeiknek sincs mozgósító hatásuk a befogadásban.

IRODALOM

Deutsche Erzähler aus Rumänien nach 1945. Eine Prosa-Anthologie. Szerk. SPIRIDON, Olivia, Bukarest, Curtea Veche, 2012

Deutsche Literatur Ostmittel- und Südosteuropas. 19. und 20. Jahrhundert. Hrs. SCHWOB, Anton, München, Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, 1992

Nachruf auf die rumäniendeutsche Literatur. Hrs. SOLMS, Wilhelm, Marburg, Hitzeroth Verlag, 1990

RITTER, Alexander: *Deutsche Minderheitenliteraturen.* München, Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, 2001

SIENERTH, Stefan: „Dass ich in diesen Raum hineingeboren wurde“. *Gespräche mit deutschen Schriftstellern aus Südosteuropa.* München, Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, 1997

TUDORICA, Cristina: *Rumäniendeutsche Literatur (1970–1990). Die letzte Epoche einer Minderheitenliteratur.* Tübingen und Basel, Francke Verlag, 1997